

бүгүнкү мезгилдин проблемасына үндөштүрүүдө, нравалык-этикалык сабак алууга жардам берери белгиленди.

Колдонулган адабияттар:

1. «Эр Төштүк» С. Каралаевдин варианты боюнча [Текст] / түзгөн С. Байкожоев. – Ф: «Мектеп», 1968, – 316 б.
2. Ибраимов К. Архетиптик аң-сезим жана Айтматовдун апокалиптикасы // <http://ruhesh.kg/ky/dasmiya/358-author/kalik-ibraimov-arhetyptik-a-sezim-zhana-aytmatovdun-apokaliptikasi>
3. Үкүбаева Л. Чыңгыз Айтматов: эстетика жана улуттук негиз. [Текст] / Л.Үкүбаева – Бишкек, 2004. – 288 б.

References:

1. "Er Toshtyuk" S. According to Karalaev's version [Text] / compiled by S. Baikojoev. - F: "School", 1968, - 316 p.
2. Ibraimov K. Archetypal consciousness and Aitmatov's apocalyptic // <http://ruhesh.kg/ky/dasmiya/358-author/kalik-ibraimov-arhetyptik-a-sezim-zhana-aytmatovdun-apokaliptikasi>
3. Ukubayeva L. Chingiz Aitmatov: aesthetics and national foundation. [Text] / L. Ukubayeva - Bishkek, 2004. - 288 p.

УДК 82

DOI 10.33514/BK-1694-7711-2022-1(2)-51-57

Тургунбаева Гүлзат Жусуповна

Кыргыз Республикасынын улуттук илимдер академиясы,
Ч.Айтматов атындагы тил жана адабият институту, илимий кызматкери
Тургунбаева Гүлзат Жусуповна
Национальная академия наук Кыргызской Республики,
Институт языка и литературы им. Чингиза Айтматова, научный сотрудник
Turgunbaeva Gulzat Zhusupovna
National Academy of Sciences of the Kyrgyz Republic,
Institute of Language and Literature Chingiz Aitmatov, researcher

ГИПЕРОНИМДИК КЛАССТАР ЖАНА КАСИЕТТЕР
ГИПЕРОНИМНЫЕ КЛАССЫ И СВОЙСТВА
HYPERONYMIC CLASSES AND PROPERTIES

Аннотация: Бул макала гиперонимдик (тектик) класстар жана касиеттерди изилдөөгө арналган. Гипоним (түрлөр) кыргыз тил илиминде изилдөөдө өзгөчө категориялаштыруу, же болбосо ал сөздөр кандай уңгү мүчөлөрдөн турушуп, кайсы грамматикалык категорияларга тиешелүү, көпчүлүк үчурларда булар атооч сөздөр жана этиш сөздөр боло алышат. Фитонимдердин класстары жана зоонимдердин класстары, онимдер сан категориялары, разряддарга бөлүнүшү, гиперонимдик, гетеронимдик катштардын разряддары каралган.

Аннотация: Данная статья посвящена изучению гиперонимических (родительских) классов и свойств. Гипоним (вид) - это особая категоризация в изучении кыргызского языкознания, из каких грамматических категорий состоят данные слова, в большинстве случаев это могут быть имена существительные и глаголы, приводятся разряды гетеронимных слоев.

Annotation: This article is dedicated to the study of hyperonymic (parental) classes and properties. Hyponim (species) - this is a special category in the study of Kyrgyz linguistics, or from which grammatical categories are these words, in most cases it can be nouns and verbs. Considerations of classes of phytonims and classes of zoonics, numerical categories of onimov, division into categories, categories of hyperonymic, heteronymic relations.

Негизги сөздөр: гиперонимдер (тек) класстары жана касиеттери, уйоним (тип) категориясы, грамматикалык категория, гетеронимикалык байланыштар. Фитонимдер класстары, зоонимдер класстары, онимдердин сан категориялары, категориялар гиперонимдер.

Ключевые слова: классы и свойства гиперонимов (скалы), категории омонимов (типы), грамматические категории, гетеронимные связи. Классы фитонимов, классы зоонимов, числовые категории онимов, категории гиперонимы

Keywords: classes and properties of hyperonyms (genus), category of homonyms (types), grammatical category, heteronymic relations. Classes of phytonids, classes of zoonym, numerical categories of onimov, categories of hyperonimov

Когнитивдик тили илими айрым окумуштуулар “терең, түпкүрдүк семантика” деп да атап жүрүшөт. когнитивизм тилдин семантиканын категорияларынын (алгачкы орунда - грамматикалык категориялардын) тереңинде жаткан, адамдын дүйнөнү таанып билүүсүнүн өздөштүрүүнүн жыйынтыгы болуп саналган жалпыланган түшүнүктүк категорияларды көрүүгө аракет кылат. Тилге болгон когнитивдик өңүт адамдын жаңы маалыматты кабыл алуу өзгөчөлүктөрүн түшүндүрүүгө жана алардын аң-сезимде мурда бар болгон түшүнүктөр системасы менен байланыштырууга ошондой эле концептештирүү жана категориялаштыруу процесстерин алдын-ала айтууга мүмкүнчүлүк берет. Бул процесстер тилде чагылдырылып, адамдын көп жылдык тажрыйбасынын жыйындысы катары түшүнүктөр системин пайда кылышат. Албетте лингвистика тармагында тилдик көрүнүштөрдү когнитивдик өңүттөн кароо ойлоонун мыйзамдары жана кызматтары жөнүндө биздин билгендерибизди кеңетип мээге жолдорду ачык көрсөтүп жана курчап турган объективдүү кетүүчү маалыматтарды иштеп чыгаруучу механизмдер менен дүйнөнү-барлыкты (дествительность) чагылдыруунун ар кандай жолдорун аныктады.

Категоризациялаштыруу классификациялоочу маанисин негизин интерпретациялоо (же жорумдоо) психоллингвистикалык изилдөөлөрдө көп колдонулат. Бул көрүнүш “барлык” действительность дүйнө жөнүндө белгилүү элестетүү түшүнүктөрдүн негизинде сөздү же (объектини андан ары жалпы болгон класска же топко киргизүү болуп саналат.

Адамдын жашоосундагы бардык абстрактуу да конкреттүү нерселерге болгон аракетин менен байланышкан. Категориялаштыруу - бул процесс менен жалпы объективдүү барлыкты б.а жалпы онтологиялык мейкиндикти ар кандай категориялык категориялык аймактарга да когнитивдик бөлүштүрүүнү байланыштырышат. “Адам өзүнүн жашоосунда бардык кездештирген нерселердин эң маанилүүсү”.

Категориялаштыруу адамдын когнитивдик классификациялоочу ишмердүүлүгүнүн бир түрү катары байыркы убактардан бери эле буруп келген, Аристотелдин “Категориялар” эмгегинде категориялардын бардык түрлөрүнүн биринчи аныктамасы берилген жана категория түшүнүгү эң алгач философияда жана логикада пайда болгон. Аристотель байыркы философтордун пикирлерин жалпылап жана категориялардын таблицасын түзгөн. Алар : маңыз-сущность, сан-число, сапат-качество, мамиле-катыш- соотнесенность, орун-место, убакыт-время, жагдай-положение, аракет- старание, абал-состояние, кыймыл-аракет-действие, аркылуу- страдание категориялары бөлүнгөн (Аристотель, 1978). Категорияга арналган көп эмгектер В.фон Гумбольдт дагы лингвистикалык өңүттөн караган, “универсалдуу категориялар - бул тилдин түзүлүшүндө түздөн-түз кирбеген системаны түзөт” - деп белгилеген Канцельсон, ал эми О.Есперсен тарабынан тил илиминде “Түшүнүктүк категориялар” алгачкы жолу колдонулган. Адамдын таанып билүү ишмердүүлүгүнүн негизги процессин бири катары буюм-нерселерди классификациялоо үчүн өзүнүн ар кандай сезим-туюмдарын жана материянын ар кандай формаларынын объективдүү көп түрдүүлүгүн кантип классификациялайт же класс, разряд, топ, сан категориялары сыяктуу бирикмелерге топтоштурат.

Лингвистический антропоним: Проблемы ,поиски и решения” аттуу кыргыз окумуштуулары К.З.Зулпукаров, Е.Н.Мурадымова, Р.К.Ормокеева, Г.Ж.Болотакуновалардын монографиясында “Провербиальное пространство – это совокупность фразеологизмов и паремий, встречающихся в конкретном языке, группе языков или в языке вообще”[1,16].”Провербиальные единицы больше слова пообъему.Они отражают, расчленяют и категоризируют действительность во всем многообразии и гетерогенности. Они обобщают мир, составляющие его элементы и оформляют их в видетиповых моделей” [1, 17]

Гипонимдер - семантикалык талаада орун алган негизги парадигматикалык мамиле, род ж-а түр түшүнүктөрүнө таянат. Түр түшүнүгүндө жалпылыкка ээ сөздөр, мисалы, жалбыз, аткулак, тикенек, ысырык, чүкүрү, ышкын, балтыркан, кымыздык гипонимдер болуп саналат. Ал эми род (түр) түшүнүгүн камтыган сөз (бул мисалдар үчүн "чөп" деген сөз) алардын гипероними болуп саналат. Текстте Г-ди гиперонимге алмаштырса сүйлөмдүн мааниси сакталат, бирок тескерисинче гипероним Г-ге бардык эле учурларда алмаша бербейт. Мисалы: Таякем кой багат дегенди Таякем мал багат деп алмаштырса болот, бирок экинчи сүйлөмдүн ордуна биринчи сүйлөм такай эле дал келе бербейт, анткени мал деп бир гана койду эмес, башка жаныбарларды да айтабыз (жылкы, уй, топоз ж.б.). Гиперонимдин гипонимге өтүү жөндөмү гипонимдин кошумча маалымат берүү касиетине байланыштуу: гипоним сөздөрдүн мааниси гиперонимдерге салыштырмалуу татаалыраак жа көлөмдүүрөөк болот. Гипонимдер гиперонимдердин маанисин камтып, ага кошумча өзгөчө дифференциалдык маанилерди да берет. Гипонимия кубулушунун негизинде сөздөр тематикалык ж-а лексика-семантикалык топторду түзүшөт [11]. Гипоним сөздөрдү реалдуу чындыкта айтуудагы өз алдынча тил бирдиктеринин колдонулушу, лексеманын колдонулушу ошол тилди алып жүргөн жашоо-шарты менен дагы тыгыз байланыштуу. Орус аңчылары коендун жыйырмага жакын түрүн ажыратышса, түндүк уюлда жашаган элдер кардын онго жакын түрүн ажыратышкан, ал эми тропикалык өлкөлөрдө жашаган элдер кардын түрлөрүн ажыратышмак тургай, кар түшүнүктүн өзүн билишпейт. Кыргыз тилинин сөздүк корунан биздин элдин менталитетине дегеле тиешеси жок предметтердин, кубулуштардын атын издөө натыйжасыз болуп саналат. Ошондуктан гипонимдик

байланышты түзгөн сөздөрдүн өз алдынча термин аркылуу же сөз айкашы аркылуу айтылышы бир гана тил илиминин эмес, ошондой эле элдин тарыхын, турмуш-тиричилигин изилдөөдө да мааниси чоң. Албетте, түрдүк аталыштардын сөз айкашы аркылуу берилиши дагы, атайын сөз аркылуу берилиши дагы тил илими үчүн чоң мааниге ээ.

Тек (гиперонимдик) жана түрдүк (гипонимиялык) байланышкан тилдик байланышты изилдөөдө сөзсүз түрдө тилдик байланыштар пардигмалык, ассоциативдик жактан байланышышат.

Схема 1. Гипонимиялык түрлөрдүн гетеронимдик жана согипонимдик катыштары

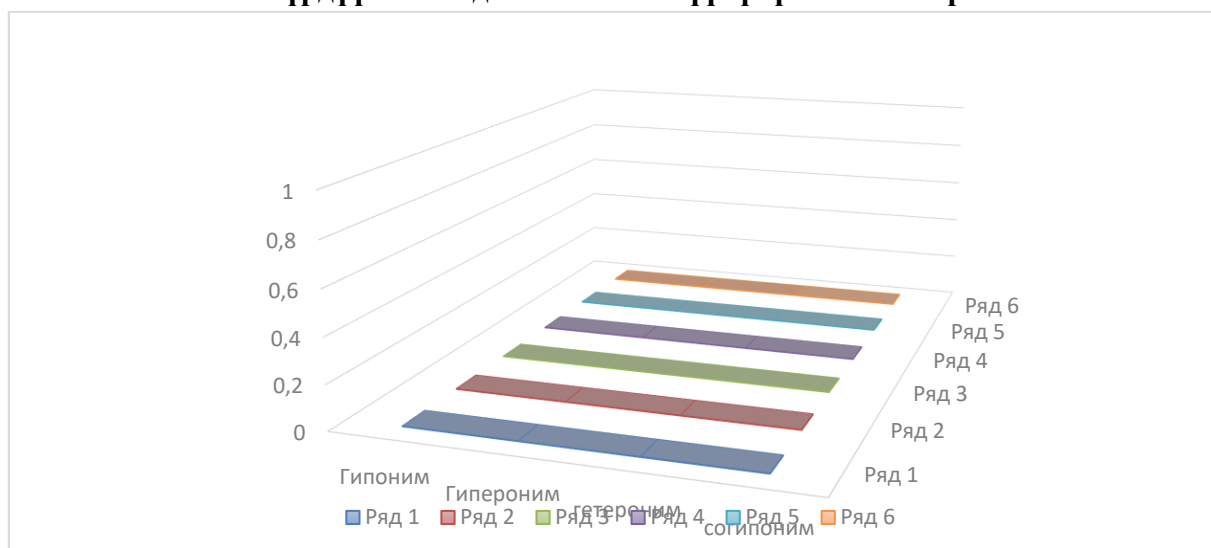

Чөп тек-гиперонимдик катышта жана гетеронимдик жактан өсүмдүк катыша алат, ал эми гипонимдер чалкан-уйгак- какым-кукум-кырк муун- дарычылык касиетине ээ болуп бири-бирине согипоним боло алышат.

- өсүмдүк — дарак сөзүнүн **гипероними** ;
- транспорт — автобус, троллейбус сөзүнүн **гипероними**;
- Ичеги -карын — аш-казан сөзүнүн **гипероними**;
- физик — Исаак Ньютондун **гипероними** ;
- медицина — көз доктур, тиш доктур **гипероними**
- мугалим- Макаренкоун **гипероними**
- рубаичи-Омар Хаямдын **гипероними**

Ал эми гетеронимдик катыштар маселен, ата-бала, ага-ини, эже-сиңди, ага-тууган, ата-баба, бала-чака, урук-тууган, укум-тукум, кыз-кыркын, куда-сөөк, кыз-күйөө, эрдикатын ж.б.у.с.

Диаграмма 1. Гиперонимдик-(тек) жана гипонимдик (түр) ал эми гетеронимдик ар түрдүү системдик шайке келүүчүлүк катыштар

	Ряд 1	Ряд 2	Ряд 3	Ряд 4	Ряд 5	Ряд 6
Гипоним	өсүмдүк	транспорт	ичеги-карын	физик	медицина	мугалим
Гипероним	чөп	автобус	аш-казан	Ньютон	көз доктур	Макаренко
гетероним	тал	унаа	сары-жүрмө	Менделеев	Фёдорова	Ушинский
согипоним	дарак	автомобиль	жумур	аль-физик	медика-биология	окутуучу

Гиперонимдик (тек) жана гипонимдик (түр) ал эми гетеронимдик ар түрдүү системдик шайке келүүчүлүк катыштар, ошондой эле гипонимдик түрлөрдүн бири-бирине болгон согипонимдик катыштарын иликтөө азыркы учурдун талабы жана изилденүүгө муктаж.

Колдонулган адабияттар:

1. В4т категориясындагы Аристотель. _М.Ой, 1978.-687с.Т2.
2. Апресян, Ю.Д. Синонимдик маселе. // Тил илиминин маселелери. 1957. № 6. С. 84-88.
3. Банила, Н.В. Гипонимия лексикадагы ырааттуулуктун чагылышы катары Текст. / Н.В. Банина, Л.Г. Шеремет // Парадигматика менен синтагматикадагы синонимдер;; университеттер аралык сб; илимий иштейт. Саранск, 1984. С. 33-38.
4. Бурыкин, А.А. Тууганчылыктын терминдери лингвистикалык анализдин объектиси катары (Изилдөөнүн көйгөйлөрү жана аспектилери чөйрөсү) // Алгебра; тууганчылык. Тууганчылык, туугандык системалар. Туугандык терминдердин системалары / Рос. акад. Илимдер. SPb., 1998. Issue. 2. S. 76-78.
5. Гречко, В.Г. Гипернимдер жана гипонимдер жана алардын функциялары, орус тилинде / В:Г. Гречко // Лексис. Терминология. Стилдер: Колледж аралык. тексттердин жыйнагы. / Горький. мамлекет Н.И. атындагы университет. Лобачевский. Горький, 1977. Чыгарылыш. 6. S. 20-25.

6. Гридина, И.Н. Балдардын жана чоңдордун психикалык лексиконундагы гипогиперонимдик мамилелер: автор. дис. . cand. филол. Илимдер: 10.02.19>Текст.1/ Гридина1 Инна Николаевна; Ros. мамлекет пед. un-t im. А.И. Герцен: Петербург, 2010. -25 б.
7. Гумбольдт В.фон Тил илими боюнча тандалган эмгектер. – М. 1984
8. Дьяченко, Л.Д. Англис этишинин тутумундагы гипонимия: авторефераты: дис. . cand. филол. Sciences: 10.02.04; Москва мамлекет пед. чет элдик тилдер Морис Торездин аты менен аталган Текст. / Дьяченко Людмила Дмитриевна. М., 1976. - 26
9. К.З.Зулпукаров, Э.Н.Мурадымова, Р.К.Ормокеева, Г.Ж.Болотакунова. Лингвистикалык антропонимизм: көйгөйлөр, изденүүлөр жана чечимдер. Б.2019, 742 бет, -607
10. Камбаралиева У.К. Когнитивдик тил илими 2019.В.325 стр.
11. КР УИА Гуманитардык жана экономикалык илимдер болушу. Ч.Айтматов атындагы Тилжана адабият институтуна Б., 2015-ж.423 бет
12. Лысякова М.В. Гипонимия орус тилинин лексикасындагы жалпы байланыштардын туюнтмасы катары Текст. / М.В. Лысякова // Мектепте орус тили. 1984. № 6. С. 80-83.
13. Лысякова; М.Б.: Орус тилиндеги гипонимия (Теория; Анализ; Типтери, Гипонимдер):: Диссертациянын авторефераты. . канд: филол; илимдер :: 10Ю2Ю1 Текст. / Лысякова Марина Витальевна;; Элдердин достугунун университети; Лумумбанын Шатрисы. Ми, 1986: - 17 б.
14. Лысякова М.В. Терминологиядагы гипер-гипонимикалык таксономия Текст.! / М.В. Лысякова // Россиянын Элдердин достугу университетинин жарчысы. Сер. лингвистика; 2006; № 8; 23-27;
15. Машрабов А.А. Кыргыз тилиндеги туганчылык терминдеринин функционалдык-семантикалык микросистемасында гетеронимдик жана гипонимдик катыштар.Наука, новые технологии и инновация в Кыргызстане Б. №8, 2016. 7-10-б.
16. Мостовая, А.Д. Класстын гипернимдери жана менчик гипернимдери Текст. / А.Д. Мостовая // Тил жана когнитивдик ишмердүүлүк: Ст. макалалар / resp. ред. П.М. Фрумкин; СССР ИА, Тил илими институту: М: Наука, 1989. - С. 19-37.
17. Сергеева, Т.В. Дүйнөнүн лингвистикалык картинасын түзүүдөгү гипер-гипонимикалык структуралаштыруунун ролу. / Т.В. Сергеева // Гуманитардык илимдер жана азыркы заман. Пенза, 1995-1996. Чыгаруу. I. Part 2. S. 141-146.
18. Фрумкина Р.М. Гиперонимия жана таксономия: маселенин өмүр баянына.Текст. /П.М. Фрумкина, А. Мостовая // Кеп: кабыл алуу жана семантика: Ст. макалалар / resp. ред. П.М. Фрумкин; СССР илимдер академиясынын Тил илими институту. М.: Наука, 1988. С. 8-31.353

References:

1. Aristotle of the category B4t._M.Thought, 1978.-687s.T2.
2. Apresyan, Yu.D. Synonym problem Text. / Yu.D. Apresyan // Questions of linguistics. 1957. No. 6. S. 84-88.
3. Banila, N.V. Nyponymy as a reflection of consistency in vocabulary Text. / N.V. Banina, L.G. Sheremet // Synonyms in paradigmatics and syntagmatics;; interuniversity Sat; scientific works. Saransk, 1984. S. 33-38.
4. Burykin, A.A. Terms of kinship as an object of linguistic analysis (Circle of problems and aspects of the study) Text. / A.A. Burykin // Algebra; kinship. Kinship, kinship systems. Systems of kinship terms / Ros. acad. Sciences. SPb., 1998. Issue. 2. S. 76-78.

5. Grechko, V.G. Hypernyms and hyponyms and their functions, in Russian / V:G. Grechko // Lexis. Terminology. Styles: Intercollegiate. collection of texts. / Gorky. state University named after N.I. Lobachevsky. Gorky, 1977. Issue. 6. S. 20-25.
6. Gridina, I.N. Hypo-hyperonymic relations in the mental lexicon of children and adults: author. dis. . cand. philol. Sciences: 10.02.19>Text.1/ Gridina1 Inna Nikolaevna; Ros. state ped. un-t im. A.I. Herzen: St. Petersburg, 2010. -25 p.
7. Humboldt V.fon. Selected works on linguistics. –M. 1984
8. Dyachenko, L.D. Hyponymy in the system of the English verb: author's abstract: dis. . cand. philol. Sciences: 10.02.04; Moscow state ped. in-t foreign languages named after Maurice Thorez Text. / Dyachenko Lyudmila Dmitrievna. M., 1976. - 26
9. K.Z.Zulpukarov, E.N.Muradymova, R.K.Ormokeeva, G.Zh.Bolotakunova. Linguistic anthroponism: Problems, searches and solutions. B.2019, 742 pages, -607
10. Kambaralieva U.K. Cognitivdik til ilimi 2019.B.325 p.
11. KR UIA Humanitardyk jana ekonomikalyk ilimder bolumu. Ch. Aitmatov atyndagy Tilzhana adabiyat to the institute B., 2015-zh.423 bet
12. Lysyakova M.V. Hyponymy as an Expression of Generic Relations in the Vocabulary of the Russian Language. Text. / M.V. Lysyakova // Russian language at school. 1984. No. 6. S. 80-83.
13. Lysyakova; MB: Hyponymy in Russian (Theory; Analysis; Types, Hyponyms):: Abstract of the thesis. . cand: philol; sciences :: 10Yu2Yu1 Text. / Lysyakova Marina Vitalievna;;; University of Friendship of Peoples; Shattris of Lumumba. Mi, 1986: - 17 p.
14. Lysyakova M.V. Hyper-hyponymic taxonomy in terminology Text. / M.V. Lysyakova // Bulletin of the Peoples' Friendship University of Russia. Ser. Linguistics; 2006; No. 8; pp. 23-27;
15. Mashrabov A.A. Kyrgyz tilinde tuuganchylyk terminderinin functionaldyk-semanticalyk microsystemsynda heteronymdik jana hyponymdik katyshtar. Science, new technologies and innovations in Kyrgyzstan B. No. 8, 2016. p. 7-10
16. Mostovaya, A.D. Class hypernyms and property hypernyms Text. / A.D. Mostovaya // Language and cognitive activity: Sat. articles / resp. ed. P.M. Frumkin; Academy of Sciences of the USSR, Institute of Linguistics: M: Nauka, 1989. - S. 19-37.
17. Sergeeva, T.V. The role of hyper-hyponymic structuring in the formation of a linguistic picture of the world. / T.V. Sergeeva // Humanitarian sciences and modernity. Penza, 1995-1996. Issue. I. Part 2. S. 141-146.
18. Frumkina R.M. Hyperonymy and taxonomy: to the biography of the problem. Text. /P.M. Frumkina, A.D. Mostovaya // Speech: perception and semantics: Sat. articles / resp. ed. P.M. Frumkin; Academy of Sciences of the USSR, Institute of Linguistics. M.: Nauka, 1988. S. 8-31.353